

**О. А. Гульбс**

канд. психол. наук, доцент

Краматорський економіко-гуманітарний інститут, м. Краматорськ

## КАТЕГОРІЯ “ПРОФЕСІЙНА СВІДОМІСТЬ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ” В ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАЦІ

У статті розглядається становлення педагога-професіонала як справжнього суб'єкта професійної діяльності, що є метою сучасної вищої педагогічної освіти, підставою його зміни і вдосконалення. Дослідження категорії “професійна свідомість викладача вищої школи” є важливим напрямком у вирішенні теоретико-практичних завдань у психології професіоналізму педагогічної праці, які поставлені сучасною вищою освітою.

**Ключові слова:** свідомість, професійна свідомість, категорія професійної свідомості педагогів, психологія професіоналізму, психологія педагогічної праці, становлення педагога-професіонала.

**Постановка проблеми.** Традиційна система організації вищої освіти орієнтована на професіографічний підхід, який отримав широке застосування в дослідженнях психології праці. В той же час ідеальна модель педагога будується не через набір знань, умінь, навиків, а за допомогою визначення діяльнісних здібностей педагога, до найважливіших з яких відносять: здібність до педагогічного цілеспрямування, аналіз педагогічних ситуацій, проектування і організація ефективного освітнього процесу, організація міжособистісної взаємодії і спілкування.

Звернення до суб'єктного і діяльнісного підходів відповідає потребам сучасної вищої освіти в підготовці педагогів-професіоналів, які вільні та відповідальні в проектуванні та творчому творенні власної діяльності. Все це вимагає поглибленого дослідження категорії “професійна свідомість викладача”.

**Аналіз останніх досліджень.** Суб'єктний підхід, що реалізується в роботах К. А. Абульханової-Славської, А. В. Брушлінського, Б. А. Сосновського, передбачає переорієнтацію схем і акцентів аналізу, що проводиться, з окремих аспектів діяльності особистості як конкретного носія діяльності та його психіки в цілому. Розробка і реалізація суб'єктного підходу особливо значуща в психології дослідження особистості викладача як суб'єкта діяльності та професіонала [1; 5; 11].

Ряд дослідників: М. Р. Алексєєв, О. О. Вербицький, В. В. Давидов — у діяльнісній концепції ґрунтуються на фундаментальній здатності людства — діяльнісного способу існування, що характеризується активністю, ініціативністю і відповідальністю суб'єкта, а головною цінністю освіти вважається не засвоєння знань, навіть не володіння ними, а формування у людини здібностей до самовизначення, самозмін, самоорганізації в практичній діяльності та життєдіяльності. Ці підходи реалізують новий

понятійний апарат осмислення і розвитку професійної педагогічної освіти. Одною з найважливіших категорій, що реально визначає зміст процесу професіоналізації педагога, і особливо на етапі підготовки у вищі, є категорія “професійна свідомість” [3; 6; 7].

Поняття “професійна свідомість” охопило “всі ті прояви свідомості особистості, які пов’язані з її професійною діяльністю, які визначаються місцем і значенням даної професії в професійній структурі суспільства, ставленнями особистості до професії і до себе як професіонала; професійними ідеалами, рівнем професійних знань і умінь, вираженістю професійних здібностей, професійними перспективами і досягненнями, переживаннями успіхів і невдач у професійній діяльності і т. д.” [8, с. 65–72]. Ряд сучасних досліджень, які присвячені проблемі професійної свідомості педагогів, відрізняються різноманітністю методологічних і теоретичних підходів. Систематизувати останні дослідження дозволила теоретична схема професійної свідомості, яка розроблена Г. В. Акоповим і Н. І. Симоновою на принципах структурно-функціонального підходу [2, с. 135]. У структурі професійної свідомості ці автори виділили наступні компоненти свідомості: пізнання, професійна увага, мислення, афект, перцепція, воля, пам’ять. У процесі аналізу свідомості ними розглядалися його основні функції: цілеспрямування, прогнозування, планування, відношення, конструювання і самосвідомість.

Г. В. Акопов розглядає “професійну свідомість” як ключове поняття теорії і практики підготовки майбутніх фахівців [2, с. 138]. Акцентуючи увагу на соціальну детермінацію змісту свідомості, визначено його орієнтацію на соціально-психологічні методи дослідження свідомості, які поставили в центр дослідження феномен групової свідомості, специфіку і тенденції розвитку його психологічних характеристик. Г. В. Акопов, розглядаючи професійну свідомість як “робочу структуру”, що задається плоскою матрицею, виділив її елементи, які відображають основні функції свідомості: цільова, когнітивна, афектна, емотивна, і компоненти професійної підготовки спеціаліста: спеціальна, практична, психолого-педагогічна, методична, професійно-особистісна. Він робить висновок про те, що “професіоналізація свідомості обумовлена динамікою представленості компонентів робочої структури і їх співвідношенням”.

**Формування мети та постановка завдання.** Виявити особливості категорії “професійна свідомість викладачів вищої школи” і виділити її компоненти.

**Виклад основного матеріалу.** Професійна свідомість розглядається у ряді робіт як віддзеркалення об’єктивних і суб’єктивних процесів становлення викладача-професіонала. Цей процес повинен включати систему підготовки, якість і міру ефективності навчального процесу.

У зв’язку з таким підходом категорія “професійна свідомість педагога” вимагає глибокого дослідження його особистості. Ми вважаємо, що категорія “професійна свідомість педагога” є характеристикою суб’єкта діяльності як в навчанні, так і в його професійній діяльності.

На сучасному етапі суспільного розвитку становлення педагога-професіонала, справжнього суб’єкта професійної діяльності є метою сучасної

вищої педагогічної освіти, підставою його зміни і вдосконалення. Перед психологією освіти і педагогікою вищої школи стоїть завдання розробки і обґрунтування теоретико-практичних підходів, що відповідають поставленій меті. Професіографічний підхід, що домінував у вітчизняній психології праці і педагогічній психології (психології вчителя) з 20-х років, і новий імпульс, що отримав поширення в 60-і роки, полягав у спробі розробити систему необхідних у педагогічній діяльності умінь і навиків, а на її основі — сукупність вимог до особистості педагога. Формування різноманітних професійних знань, умінь і навиків розглядалося як мета педагогічної освіти. Такого роду умінь, що актуалізуються в професійній педагогічній діяльності, налічували більше двох тисяч. Як робоче поняття в дослідженні Д. В. Ронзін використовує поняття інженерної психології “концептуальна модель керованого процесу”, від вмісту якої (елементи, що включаються, і їх взаємодія), а також від вмісту оперативних моделей деяких елементів, на думку автора, залежить оцінка педагогом ситуацій функціонування педагогічної системи і дії в них, його педагогічна позиція [11, с. 65].

Як предмет психологічного дослідження професійна свідомість учителя розглядалася в роботах Д. В. Ронзіна, який висловив ідею про існування “специфічного індивідуально-психологічного феномена”, — професійної свідомості вчителя як системи взаємопов’язаних між собою усвідомлених професійних цінностей, узагальнених і оперативних знань про цілі і засоби, плани і програми педагогічної діяльності і педагогічного спілкування, про об’єкти і суб’єктів педагогічної взаємодії, про параметри і норми оцінки ефективності педагогічної діяльності [11, с. 68]. Це дозволило авторові в структуру категорії “професійна свідомість педагога” включити наступні блоки: професійно-педагогічні цінності; концептуальні моделі педагогічного процесу; програма дій; професійна самосвідомість. За професійно-педагогічною свідомістю закріплюється регулююча функція відносно професійної діяльності пізнавального і практичного характеру. При формуванні професійної свідомості важливе значення має організація знань педагога-практика, які мають бути: оперативними — забезпечувати регуляцію практичних дій; пов’язані з професійними цінностями (цінності в педагогічній діяльності виступають як її цілі); прийнятими суб’єктом; пов’язаними з програмами дій у конкретних професійних ситуаціях. Необхідна цілісність професійної свідомості можлива за умов усвідомлення педагогом неусвідомлюваних раніше установок по відношенню до себе й інших, визначенні їх ефективності в здійсненні діяльності.

На думку Д. В. Ронзіна, поняття “професійна свідомість” близьке за значенням поняттю “концептуальна модель діяльності”, яке описане Л. Н. Захаровою і В. В. Соколовою. “Концептуальна модель діяльності” (КМД) характеризується авторами як найбільш важливий і складний блок педагогічної діяльності, що визначає повноту її структури і функціональні зв’язки цієї структури при проектуванні та реалізації професійної діяльності. “Концептуальна модель — це своєрідний світ суб’єкта діяльності”, “фон дій людини і база для ухвалення рішень”, “базовий компонент структури образного віддзеркалення світу, глобальний образ

і, отже, найважливіший чинник проектування” [13, с. 15]. КМД педагога дозволяє обґрунтовано судити про його професійну компетентність. Відмінності між суб’єктами діяльності визначаються на рівні відмінностей особливостей концептуальних моделей: міра повноти, усвідомленість, спонукальна сила. У концептуальній моделі представлено суб’єктивне бачення вчителем усіх аспектів педагогічної діяльності. Повнота представленості обумовлює оптимальність реальної діяльності. Основні аспекти КМД: наочний, технологічний, психологічний. Цілі підготовки педагогів-професіоналів пов’язуються з формуванням і вдосконаленням концептуальної моделі майбутнього педагога.

Теоретичній розробці категорії “професійна свідомість” тривалий час перешкождали традиційні для вітчизняної психології методологічні установки у вивченні свідомості — гносіологізм і натуралізм, розуміння свідомості як форми віддзеркалення дійсності суб’єктом діяльності, заперечення його онтологічного статусу, креативності. Гносіологізм зводить свідомість до знання суб’єкта про світ і про себе в світі. Подібне тлумачення феномена свідомості в даний час інтерпретується як ототожнення свідомості з само-свідомістю, як підміна реально практичних відносин людини зі світом однією їхньою стороною — пізнавальною. Гносіологізм не адекватний завданню дослідження становлення і розвитку професійної свідомості, оскільки представляє суб’єкта не як суб’єкта життєдіяльності, а як суб’єкта пізнання. Ми згодні з тими авторами, які вважають, що робота із знанням не тотожна роботі зі свідомістю. Розгляду людини, включеної в процес життєдіяльності, практичну діяльність, відповідає трактування свідомості як усвідомленого буття, згідно з якою “зміст, механізми, структури свідомості виникають, існують і реалізуються не у власне пізнавальній сфері... а в самій практиці реального життя і для цілей цього життя” [7].

У той же час опис суб’єкта і його психологічної організації, стає можливим за допомогою використання уявлень про суб’єктність людини. Категорія “суб’єкт” отримала осмислення в роботах С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва, Б. Ф. Ломова, В. Ф. Шадрікова, А. В. Брушлінського. С. Л. Рубінштейн так визначає цю проекцію людини: “Людина як суб’єкт має бути введена всередину, до складу суцього, до складу буття... Людина виступає при цьому як свідомо істота і суб’єкт дії, перш за все як реальна, матеріальна, практична істота”. Розробка категорії “суб’єкт” виявляє, разом зі свідомістю і діяльністю, третю фундаментальну характеристику суб’єкта — спільність [4; 9].

У сучасній психології намітилася тенденція до розуміння суб’єктності як складної психічної якості, об’єднуючої різні рівні прояву активного, ініціативного, інтеграційного, системного початку в людині. Розуміння суб’єктності у вітчизняній психології пов’язане з поясненням суті даного поняття як заходу становлення людини суб’єктом власної життєдіяльності (діяльності, спілкування, пізнання) і як особливого якісного рівня розвитку його самосвідомості. В зв’язку з цим категорія суб’єктності, що є генетично початковою по відношенню до професійної суб’єктності, може бути розглянута в широкому і вузькому сенсі слова. У широкому розумінні

вона трактується як інтегральна здатність людини, що забезпечує ініціацію і реалізацію різних видів активності в незаданій повністю системі координат, забезпечуючи за рахунок інтеграції і варіативного узгодження внутрішніх і зовнішніх умов найбільш оптимальний спосіб вирішення завдань, що стоять перед ним. У вужчому розумінні суб'єктність виражає специфічну модальність свідомості людини в його зверненні до власного психічного ресурсу як чинника активно перетворюючих дій.

На думку В. В. Третьяченко, розвиток і формування професійної свідомості має розглядатися в єдності трьох підстав буття людини, що є цілісною моделлю будь-якого професіоналізму: діяльність, свідомість, спільність. Автор стверджує, що професійна діяльність — завжди свідомо і сумісна (здійснюється в співтоваристві); професійна свідомість — діяльнісна і інтерсуб'єктна (існує і виникає в співтоваристві); професійна спільність обумовлена включеністю суб'єктів у спільну колективно-розподільну діяльність, що ґрунтується на свідомому позиційному самовизначенні кожного учасника взаємодії. Відповідно до цього розрізнення викладач є одночасно і суб'єктом освітнього процесу, і суб'єктом педагогічної діяльності. Як суб'єкт освітнього процесу викладач виступає проєктувальником, конструктором, організатором, носієм певної особової позиції, що припускає вільне і свідоме самовизначення в педагогічній діяльності [14, с. 6].

Слід зазначити, що професійна діяльність викладача вищої школи — завжди свідомо і спільна, здійснюється в співтоваристві; професійна свідомість — діялісно й інтерсуб'єктивно існує і виникає в співтоваристві; професійна спільність обумовлена включеністю суб'єктів в спільну колективно-розподільну діяльність, що ґрунтується на свідомому позиційному самовизначенні кожного педагога.

Формування професійної свідомості викладачів визначається типологією і специфікою професійно обумовлених завдань. Загальний рівень розвитку професійної свідомості викладача значно впливає на ефективність його діяльності і розрізняється у викладачів залежно від досвіду їх діяльності і особистісних характеристик (активність, емоційно-вольова сфера, мотивація досягнення успіху, інтернальність, рефлексивність, інтелект). Особливості прояву суб'єктності в професійній діяльності викладача обумовлені змістом професійної Я-концепції.

На розвиток професійної свідомості викладача впливає його професійно-особистісний потенціал, який характеризується тенденціями відтворення соціально схвалюваних типових зразків вирішення професійних завдань їх творчим осмисленням, індивідуальним підходом в їх рішенні, усвідомленням умов професійної діяльності і оптимальної інтеграції внутрішніх і зовнішніх психічних ресурсів у вибраних засобах професійних дій.

Розробка еталонних уявлень про підготовленість педагога до професійної діяльності потребує виявлення психологічних умов становлення педагога як суб'єкта діяльності і конструювання розвиваючих освітніх технологій. “Праця педагога, — пише О. Б. Орлов, — розглядається як складний психологічний “агрегат”, що складається з набору психологічних деталей і оптимізується за допомогою вдосконалення тих або інших вузлів. При

цьому завдання педагога і психолога бачиться в тому, щоб якомога детальніше описати психолого-педагогічні компоненти праці вчителя, визначити найкращий режим функціонування кожного з цих компонентів (тобто сконструювати своєрідний психолого-педагогічний норматив праці вчителя) і сформулювати цю норму як імператив для викладача педвузу, інституту удосконалення вчителів і, нарешті, для самого вчителя (“вчитель повинен...”)<sup>10</sup> [10, с. 271].

Теоретичні підходи традиційної системи педагогічної освіти орієнтовані на підготовку педагога-фахівця, педагога-виконавця. Фахівець — людина підготовлена, така, що володіє професійними знаннями, уміннями, навиками, але уникає самостійних, ініціативних рішень. Структура дії фахівця — відтворення вказаних знань, умінь, навиків в будь-яких ситуаціях. Виконавець, працюючи за схемою “орієнтації — виконання — контроль”, виявляється відчуженим від своєї діяльності, не формує самостійно задуми, не ставить цілі, а орієнтується в цілях, що “спускаються” зверху, в програмах [10, с. 283].

Ряд дослідників вважає актуальним завдання вивчення взаємопереходів, зв’язків, єдності трьох сторін професійної життєдіяльності. Виявляється, що як окремі сторони, так і їх взаємозв’язок можуть зрозуміти лише через вихідне ціле — професіонала. Зважаючи на складнощі поставленого завдання: “описати, наприклад, педагогічну діяльність і особистість вчителя в цілому значно простіше, ніж виявити їх реальну психологічну цілісність на рівні конкретного носія — суб’єкта”. При цьому “реальну психологічну цілісність” неможливо виявити, не вивчивши її як ту, що вже існує. Свою визначеність ця цілісність знаходить у процесах становлення і розвитку [8, с. 71–72].

Таким чином, професійна свідомість розглядається нами як фундаментальна характеристика, як спосіб буття педагога-професіонала, що дозволяє при аналізі його вмісту і розвитку реалізувати принципи суб’єктного підходу і уявлення про онтологічний статус свідомості, її діяльнісного і соціального ества.

Істотним у сучасних дослідженнях є усвідомлення факту незведення цілого та частин і безперспективності стратегії розвитку професійної свідомості за допомогою професіоналізації окремих компонентів. При аналізі феномена професійної свідомості педагога необхідним моментом стає утримання аксіологічної складової його змісту.

## Висновки

Проведений аналіз існуючих підходів і моделей категорії “професійна свідомість педагога” дозволяє зробити наступні висновки.

1. Представлені моделі дослідження категорії “професійна свідомість” носять переважно описовий характер. Не вирішено питання про психологічні механізми і умови розвитку і формування професійної свідомості, що пояснюється тією обставиною, що значна кількість досліджень несе на собі відбиток професіографічного підходу. Опис структури і компонентів моде-

лі професійної свідомості виступає основою розробки нормативних вимог до конкретного суб’єкта діяльності.

2. Проведений аналіз основних підходів до дослідження професійної свідомості поставив нас перед завданням розробки власного уявлення про ество досліджуваного явища, яке враховувало б виявлені в ході аналізу принципові вимоги до дослідження професійної свідомості педагога вищої школи.

3. У розумінні категорії професійна свідомість стає важливою розуміння і розробка категорії “суб’єкт — професіонал”. Категорія “суб’єкт” значуща як форма організації діяльності людини.

4. Категорії “професійна свідомість”, “суб’єкт діяльності” і “професіонал” розглядаються нами як єдність і взаємообумовленість професійної діяльності особистості.

## **Література**

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — М., 1986. — 327 с.
2. Акопов Г. В. Проблемы сознания в психологии: Учеб. пособие. — М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО “МОДЭК”, 2004. — 232 с.
3. Алексеев Н. Г. Проектный подход к формированию рефлексивного мышления в образовании и управлении // Рефлексивно-организационные проблемы формирования мышления и личности в образовании и управлении. — М.: ИРПТиГО, 2003.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — СПб. : Питер, 2001. — 288 с.
5. Брушлинский А. В. Гуманистичность психологической науки / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. — 2000. — № 3. — С. 14–23.
6. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: Метод. пособие / Вербицкий А. А. — М.: Высш. шк., 1991. — 207 с.
7. Давыдов В. В. О понятии личности в современной психологии / В. В. Давыдов // Психол. журн. — 1988. — № 4. — С.22–32.
8. Косарецкий С. Г. Психологические условия развития профессионального сознания будущих педагогов : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Косарецкий Сергей Геннадьевич. — М., 1999. — 123 с.
9. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М.: Наука, 1984. — 444 с.
10. Орлов А. Б. Психология личности и сущности человека: Парадигмы, проекции, практики: Учеб. пособие для студ. психол. фак. вузов. — М.: Издательский центр “Академия”, 2002. — 272 с.
11. Ронзин Д. В. Профессиональное сознание учителя как научно-практическая проблема / Д. В. Ронзин // Психол. журн. — 1991. — Т. 12. № 5. — С. 65–72.
12. Сосновский Б. А. Мотив как личностное образование / Б. А. Сосновский // Мотивационная регуляция деятельности и поведения личности. — М., 1988. — С. 60–64.
13. Соколов В. М. Проектирование и диагностика качества подготовки преподавателей / Соколов В. М., Захарова Л. Н., Соколова В. В., Гребенев И. В. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1994. — 160 с.
14. Третьяченко В. О. Педагогичний професіоналізм викладача в формуванні його професійної свідомості / В. О. Третьяченко // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. пр. — Луганськ, 2009. — № 1 (21). — С. 6–10.

**О. А. Гульбс**

канд. психол. наук, доцент

Краматорский экономико-гуманитарный институт

**КАТЕГОРИЯ “ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ  
ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗА” В ПСИХОЛОГИИ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА  
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТРУДА**

**Резюме**

В статье рассматривается становление педагога-профессионала как субъекта профессиональной деятельности, который является целью современного высшего педагогического образования, основанием его изменения и совершенствования. Исследование категории “профессиональное сознание преподавателя высшей школы” является важным направлением в решении теоретико-практических заданий в психологии профессионализма педагогического труда, которые поставлены современным высшим образованием.

**Ключевые слова:** сознание, профессиональное сознание, категория профессионального сознания педагогов, психология профессионализма, психология педагогического труда, становления педагога-профессионала.

**O. A. Gulbs**

candidate of psychological sciences, assistant of professor

Kramatorsk economico-humanical institute

**CATEGORY PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS  
OF TEACHER OF INSTITUTE OF HIGHER IN PSYCHOLOGY  
OF PROFESSIONALISM OF PEDAGOGICAL LABOUR**

**Summary**

Becoming of teacher is examined in the article — professional, as subject of professional activity, which is the purpose of modern higher pedagogical education, foundation of his change and perfection. Research of category professional consciousness of teacher of higher school is important direction in the decision of теоретико — practical tasks in psychology of professionalism of pedagogical labour, which is put modern higher education.

**Key words:** consciousness, professional consciousness, category of professional consciousness of teachers, psychology of professionalism, psychology of pedagogical labour, becomings of teacher of professional.